

Η επικαιρότητα της σκέψης του Α. Γκράμσι για τα εργατικά συνδικάτα σε συνθήκες «νεοφιλελεύθερης Ηγεμονίας» και «παγκοσμιοποίησης»¹

του Θανάση Τσακίρη (Δρ. ΜΠΣ Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών)

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ερώτημα στο οποίο προσπαθεί να απαντήσει –έστω και ανολοκλήρωτα προς το παρόν- η ανακοίνωση αυτή είναι το κατά πόσο το έργο του Αντόνιο Γκράμσι μπορεί να μας χρησιμεύσει σήμερα στην πολιτική ανάλυση με αναφορά στο πεδίο της εργατικής συνδικαλιστικής δράσης.

Μέσα στη φυλακή, ο Αντόνιο Γκράμσι συνέγραψε τα σημαντικότερα έργα του που ξεπερνούσαν τις 3.000 σελίδες (φιλοσοφία, πολιτική κοινωνιολογία και ιστορία). Η σκέψη του επηρεάστηκε τόσο από Ιταλούς στοχαστές όπως ο Νικολό Μακιαβέλι και ο Μπενεντίτο Κρότσε όσο και από το έργο του Κάρολου Μαρξ και του Αντόνιο Λαμπριόλα. Οι βασικές του συνεισφορές στην πολιτική σκέψη ήταν οι εξής: α) η έννοια της πολιτισμικής «ηγεμονίας» ως μέσου διατήρησης της κυριαρχίας του καπιταλιστικού κράτους, β) ο τονισμός της ανάγκης για την μόρφωση των εργατών ώστε να δημιουργηθούν οι «οργανικοί διανοούμενοι» της εργατικής τάξης και να γίνει δυνατή η επίτευξη της εργατικής ταξικής «ηγεμονίας», γ) η διάκριση μεταξύ πολιτικής κοινωνίας (αστυνομία, στρατός, νομικό σύστημα κ.α.), που κυριαρχεί άμεσα και κατασταλτικά, και κοινωνίας πολιτών (οικογένεια, εκπαιδευτικά συστήματα, συνδικάτα κ.α.), όπου η κυριαρχία του καπιταλιστικού κράτους συγκροτείται μέσω της ιδεολογίας ή μέσω της συναίνεσης, δ) η πρωταρχική σημασία του «ιστορικισμού»,² δηλαδή της ανάλυσης μιας κοινωνίας και της εξήγησης των ιδεών με αναγωγή στο συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικό της πλαίσιο,³ και ε) η κριτική του οικονομικού ντετερμινισμού.⁴

Ο όρος «ηγεμονία» αναφέρεται σε μια διεργασία ηθικής και πνευματικής καθοδήγησης και διοίκησης μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η απόσπαση της συναίνεσης των κυριαρχούμενων ή υποτελών τάξεων στη διακυβέρνησή τους από τις εκάστοτε κυρίαρχες τάξεις και είναι τόσο περισσότερο εξασφαλισμένη όσο λιγότερη είναι η χρήση ή η απειλή χρήσης της βίας και του εξαναγκασμού. Ο Γκράμσι

¹ Το παρόν κείμενο είναι η εισήγηση του γράφοντος στο επιστημονικό συνέδριο *Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές Κοινωνικές Επιστήμες και τη Θεωρία* (Παρασκευή 30 Νοεμβρίου και Σάββατο 1 Δεκεμβρίου 2007 ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ).

² Όλες οι έννοιες προκύπτουν από τη σχέση της ανθρώπινης πρακτικής δραστηριότητας ή «πράξης» και των «αντικειμενικών» ιστορικών και κοινωνικών διεργασιών των οποίων η «πράξη» αποτελεί μέρος.

³ Για μια πολύ καλή παρουσίαση του ιστορικισμού ως επιστημονικής μεθόδου, βλ. Hamilton, P. (2003) *Historicism*. London, UK: Routledge.

⁴ Για την έννοια του «ντετερμινισμού», βλ. Honderich, T. (1988) *A Theory of Determinism: The Mind, Neuroscience, and Life-Hopes*. Oxford: Clarendon Press.

αντιτάχθηκε, με τον τρόπο του, στις επικρατούσες απόψεις στο διεθνές μαρξιστικό θεωρητικό τοπίο της εποχής του, δηλαδή τον οικονομίστικο αυτοματισμό και τον πολιτικό βολонταρισμό, ακόμη και στον Βλάντιμιρ Ίλιτς Λένιν, που ήταν ο ηγέτης της πρώτης επιτυχημένης κομμουνιστικής επανάστασης. Υποστήριξε ότι το κράτος δεν χαρακτηρίζεται μόνο από τη βία και την καταστολή ή τη δικτατορική επιβολή ως μέσα επιβίωσής του αλλά η σχέση του με την κοινωνία βασίζεται στο σχηματισμό και τη διάδοση/διάχυση πολιτιστικών, ιδεολογικών και ηθικών/διανοητικών συστημάτων αξιών και πεποιθήσεων. Ο Γκράμσι διαπίστωσε ότι στη Δυτική Ευρώπη, χοντρικά από το 1870 και ύστερα, υποχώρησε η κατασταλτική πολιτική έναντι της ιδεολογικής ηγεμονίας που δημιουργούσε τους όρους της ταξικής συναίνεσης προς τις κυρίαρχες τάξεις. Αυτή, όμως, η συναίνεση δεν είναι κάποια στατική κατάσταση αλλά βρίσκεται διαρκώς υπό αναδιαπραγμάτευση, οπότε η εκάστοτε κυρίαρχη τάξη ή μερίδα τάξης που επικρατεί στο ηγεμονικό μπλοκ νοιώθει υποχρεωμένη να επιδιώκει συνεχώς την εκ νέου απόσπαση της συναίνεσης.⁵ Στις ειδικές ιστορικές συνθήκες της ενοποιημένης Ιταλίας των αρχών του 20ού αιώνα, χαρακτηριστική ήταν η πολιτική του «τρασφορσισμού» στη διάρκεια των φιλελεύθερων κυβερνήσεων υπό τον Giuseppe Giolitti, σύμφωνα με την οποία με ποικίλους τρόπους, όπως ο προσεταιρισμός σοσιαλιστών πολιτικών, η εξαγορά ψήφων, η επεκτατική πολιτική στο εξωτερικό και η παροχή του δικαιώματος ψήφου σε όλο τον πληθυσμό είχε ως αποτέλεσμα την απόκτηση συναίνεσης από ευρεία στρώματα εργατών, κυρίως του βιομηχανικού βορρά πριν από την έναρξη του πολέμου.⁶ Συνοψίζοντας, τονίζουμε ότι η ηγεμονία είναι μια μορφή ελέγχου που ασκείται πρώτα και κύρια μέσω του εποικοδομήματος σε αντίθεση με την υποδομή της βάσης της κοινωνίας ή τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής με κυρίαρχο οικονομικό χαρακτήρα. Έτσι, η ιδεολογική κυριαρχία έχει ως αποτέλεσμα να σκεφτόμαστε για τον κόσμο σύμφωνα με τη δική της λογική και αντίληψη.⁷ Έτσι ο Γκράμσι άλλαξε τις μαρξιστικές αντιλήψεις για τι κράτος και την κοινωνία και της μεταξύ τους σχέσης. Η κοινωνία των πολιτών είναι, τρόπον τινά, το πεδίο άσκησης της ελευθερίας και της δημιουργίας των όρων και προϋποθέσεων της συναίνεσης και της πειθούς αλλά είναι εξίσου και το πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων στο πολιτιστικό, ιδεολογικό, θρησκευτικό και οικονομικό επίπεδο. Είναι, δηλαδή, η αρένα όπου συγκρούονται οι πάσης φύσεως ενώσεις και οργανώσεις, επίσημες ή ανεπίσημες από τα συνδικάτα και τα πολιτικά κόμματα ως τις εκκλησίες, τα σχολεία και τα πανεπιστήμια και όλες τις ομάδες συμφερόντων και ενδιαφερόντων. Αυτή η συνύφανση πολλαπλών επιπέδων και οργανώσεων στις δυτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες ή «κοινοβουλευτικές δικτατορίες» της εποχής του ήταν που δυσκόλευαν τις σοβιετικού τύπου επαναστάσεις.

Η έννοια του «οργανικού διανοούμενου» είναι μια ακόμη έννοια που προσέφερε στην πολιτική θεωρία ο Γκράμσι. Ενώ όλοι οι άνθρωποι είναι διανοούμενοι με την έννοια

⁵ Βλ. Fiske, J. (1992) «British Cultural Studies and Television» in Allen C.R. (ed.) *Channels of Discourse, Reassembled*. London, UK: Routledge

⁶ Βλ. Coppa, Fr. (1986) «Economic and Ethical Liberalism in Conflict: The extraordinary liberalism of Giovanni Giolitti» σε Coppa Fr. (ed.) *Studies in Modern Italian History: From the Risorgimento to the Republic*. New York, NY: Peter Lang. Βλ. επίσης το λήμμα Giovanni Giolitti στην *1911 Encyclopedia Britannica* <<http://encyclopedia.jrank.org/Cambridge/entries/020/Giovanni-Giolitti.html>>

⁷ Βλ. εκτός των άλλων και τις απόψεις του H. Marcuse όπως παρουσιάζονται στο Bennett, Tony (1982) «Theories of the media, theories of society». In Gurevitch, M., Bennett T., Curran J. & Woollacott J. (eds) (1982) *Culture, Society and the Media*. London: Methuen (Part 1, 'Class, Ideology and the Media')

ότι έχουν τη δυνατότητα της σκέψης και του σχηματισμού νοητικών σχημάτων για την κατανόηση του κόσμου που τους περιβάλλει, δεν έχουν όλοι την ικανότητα να γίνουν διανοούμενοι με την έννοια ότι αποτελούν μια κοινωνική κατηγορία που ασκεί ορισμένες λειτουργίες στο πλαίσιο της κοινωνίας. Οι τελευταίοι χωρίζονται, σύμφωνα με τον Γκράμσι, σε δύο τύπους, τους «παραδοσιακούς» και τους «οργανικούς». Οι πρώτοι είναι καθαρά επαγγελματίες διανοούμενοι και η θέση τους βρίσκεται στα διάκενα της κοινωνίας διαθέτοντας μια αίσθηση διαταξικότητας συγκαλύπτοντας την προσκόλλησή τους στην εκάστοτε κυρίαρχη τάξη. Οι δεύτεροι είναι οι σκεπτόμενοι και οργανωτικοί άνθρωποι που αποτελούν μέρη μιας από τις δύο βασικές κοινωνικές τάξεις και προωθούν ενεργά τις ιδέες και τις απόψεις της τάξης τους. Οι οργανικοί διανοούμενοι δεν διακρίνονται τόσο για την επαγγελματική τους υπόσταση αλλά από το ρόλο που παίζουν ως προωθητές και υπερασπιστές των ταξικών συμφερόντων της εργατικής ή της αστικής τάξης. Όσον αφορά την εργατική τάξη οι οργανικοί διανοούμενοι της επιδιώκουν να συμβάλουν στην ανάδειξη της ταξικής της ιδεολογίας και στην υπέρβαση των κατακερματισμένων συντεχνιακών και οικονομίστικης χροιάς αγώνων των επιμέρους στρωμάτων της.⁸

Ο οικονομικός ντεντερμισμός ως μεθοδολογική, θεωρητική και πολιτική προσέγγιση ήταν λαθεμένη, κατά τον Γκράμσι, και παρ' όλο που αναγνώριζε ότι υπήρχαν ιστορικές κανονικότητες δεν αποδεχόταν ότι οι ιστορικοί νόμοι που ενυπάρχουν ως αντίληψη στο έργο του Μαρξ πρέπει να θεωρούνται απαρέγκλιτοι, αναπόφευκτοι και απαράβατοι αλλά ότι είναι οι ίδιες οι μάζες που κάνουν την ιστορία να κινείται αρκεί να αντιληφθούν ότι πρέπει να δράσουν για να αποφέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Έτσι, ενώ θεωρούσε ότι οι δομές της εκάστοτε κοινωνίας δομούν σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές και κοινωνικές συμπεριφορές των ατόμων, δεν ήταν της άποψης ότι αυτός ο καθορισμός αυτόματα θα οδηγούσε σε επαναστατική δράση. Απέρριπτε, επομένως, όσους μαρξιστές θεωρούσε «ντετερμινιστικούς, φαταλιστές και μηχανιστικούς».⁹ Επειδή, όμως, οι εργάτες δεν ήταν σε θέση από μόνοι τους να αναπτύξουν την ιδεολογία και την ταξική συνείδησή τους σε τέτοιο βαθμό ώστε να προχωρήσουν μαζικά σε μια κοινωνική επανάσταση, ο Γκράμσι θεωρούσε αναντικατάστατο το ρόλο των «οργανικών διανοουμένων» που αναφέραμε.¹⁰ Για να μπορέσει η

⁸ Gramsci, A. (1971) "The Intellectuals" in *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers, σελ. 3-23. [Ελλ.έκδ: .Gramsci, Antonio. Α' έκδοση: 2005/1972 *Οι διανοούμενοι* . Αθήνα : Στοχαστής,].

Gramsci, Antonio. (2005) *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος / Αντόνιο Γκράμσι*. Αθήνα : Ηριδανός,.

⁹ *Ibid*, σελ. 336.

¹⁰ Γι' αυτή την «υποτίμηση» των δυνατοτήτων της εργατικής τάξης ο Γκράμσι θεωρείται ότι επηρεάστηκε αρκετά από τους ελιτιστές κοινωνιολόγους εποχής του και ιδιαίτερα από τον Gaetano Mosca. Ο Mosca παρατήρησε ότι όλες οι πρωτόγονες κοινωνίες διοικούνται από μία αριθμητική μειοψηφία (ελίτ), την πολιτική τάξη. Βλ. Mosca G. (1939) *The Ruling Class*. New York, NY: McGraw-Hill. Οι σύγχρονες ελίτ των «γραφειοκρατικών κοινωνιών», κατά τον Μόσκα, διακρίνονται για τις οργανωτικές δεξιότητές τους, που τις χρησιμοποιούν πολύ συχνά για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας. Εκείνο που τον διαφοροποιεί σε σχέση με τους άλλους θεωρητικούς της «θεωρίας των ελίτ», ιδιαίτερα τον Wifredo Pareto, είναι η θέση του ότι οι ελίτ δεν είναι υποχρεωτικά κληρονομικού χαρακτήρα και θεωρητικά όλα τα μέλη της κοινωνίας μπορούν να ανέλθουν στις θέσεις των ελίτ. Τέλος, η ιστορία είναι μια συνεχής εναλλαγή ή «κυκλοφορία των ελίτ» και κάθε κοινωνία χαρακτηρίζεται από την κυρίαρχη ελίτ της (π.χ. στρατιωτική, ολιγαρχική, αριστοκρατική κ.ο.κ.). Θεωρούσε ότι η πιο σταθερή σε διάρκεια κοινωνική οργάνωση είναι η μικτή διακυβέρνηση (εν μέρει αυταρχική, εν μέρει φιλελεύθερη) όπου «η αριστοκρατική τάση μετριάζεται από τη βαθμιαία αλλά συνεχή ανανέωση της κυβερνώσας τάξης» με την ένταξη ανθρώπων χαμηλότερης κοινωνικο-οικονομικής προέλευσης που έχουν τη θέληση και την ικανότητα να κυβερνούν.

εργατική τάξη να αντιτάξει τη δική της ιδεολογία και να κατακτήσει την ηγεμονία, σημαντικότερη εκ των ουκ άνευ προϋπόθεση είναι μέσα από τις γραμμές της να καταφέρει να διαμορφώσει ένα σώμα διανοουμένων που τα χαρακτηριστικά τους διαφέρουν ολοκληρωτικά από αυτά των διανοουμένων της κυρίαρχης τάξης καθώς και το πολιτικό κόμμα που θα αξιοποιεί τη δραστηριότητα των οργανικών διανοουμένων αλλά και θα ανοίγει διαδρόμους που θα συνδέουν την εργατική τάξη και με ομάδες παραδοσιακών διανοουμένων. Οι οργανικοί διανοούμενοι της εργατικής τάξης με τη σειρά τους ορίζονται αφενός από το ρόλο τους στην παραγωγή και την οργάνωση της εργασίας και αφετέρου από τον καθοδηγητικό πολιτικό ρόλο τους. Με την ανάληψη της συνειδητής ευθύνης από αυτούς και με την απορρόφηση από τις εργατικές οργανώσεις ιδεών και πνευματικών ανθρώπων προερχόμενων από πιο προωθημένα στρώματα αστών διανοουμένων μπορεί η εργατική τάξη και τα συνδικάτα να ξεκολλήσουν από τον παραδοσιακό συντεχνιακό, γραφειοκρατικό και οικονομίστικο συνδικαλισμό και να προωθήσουν την ηγεμονία τους

2. ΤΑ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ

«Η λήξη του συνεδρίου της CGL στο Λιβόρνο ανοίγει μια νέα περίοδο στην ιστορία της Ιταλικής εργατικής τάξης. Ένα νέο σύστημα δυνάμεων έχει εγκαθιδρυθεί: αντιπαρατίθενται δύο σχέδια, τα οποία ενσαρκώνονται σε δύο ξεχωριστές παρατάξεις που κάθε μία μπορεί να αναπτυχθεί και να εδραιωθεί μόνο σε βάρος της άλλης. Η νέα περίοδος θα είναι γεμάτη με σκληρούς αγώνες και έντονες αντιπαραθέσεις και δεν είναι ανάγκη να είναι κανείς προφήτης για να προβλέψει ότι οι πιο μεγάλοι αγώνες και οι πιο σκληρές αντιπαραθέσεις θα εξαπολύονται για τα εργοστασιακά συμβούλια και για τον έλεγχο της παραγωγής.»¹¹

Ο Γκράμσι ασχολήθηκε συγκεκριμένα με τα εργατικά συνδικάτα και τα εργατικά συμβούλια.¹² Τα συμβούλια ήταν η μετεξέλιξη των προπολεμικών (Α΄ Παγκόσμιος) εργοστασιακών απεργιακών επιτροπών των μεγάλων εργοστασίων, ιδίως του βορρά της Ιταλίας. Η ταξική σύνθεση του πληθυσμού των βόρειων περιφερειών της Ιταλίας ευνοούσε την ανάπτυξη απεργιακών αγώνων καθώς ολόένα και διευρυνόταν η βιομηχανική εργατική τάξη με την ανάπτυξη των βιομηχανικών εγκαταστάσεων. Το τρίγωνο Μιλάνου, Τορίνου και Γένοβας ήταν

Για μια ενδιαφέρουσα σύγκριση των θεωριών του Μόσκα και του Γκράμσι, βλ. Finocchiaro, M. A. (1999) *Beyond Right and Left. Democratic Elitism in Mosca and Gramsci*. New Haven, London: Yale UP και Finocchiaro, Maurice (2000) *Rethinking Gramsci's Political Philosophy*. <<http://www.bu.edu/wcp/Papers/Poli/PoliFino.htm>> Για ανίχνευση των επιρροών των έργων των Μόσκα, Παρέτο και Μίκελς στη σκέψη του Γκράμσι, βλ. Portinaro, P. P. (1977) "Intellettuai, partito e organizzazione da Sorel a Gramsci" σε *Politica e storia in Gramsci*. Atti del convegno internazionale di studi gramsciani. Firenze, 9-11 dicembre. Vol. II: *Relazioni, interventi, comunicazioni*. A cura di Franco Ferri. Rome: Editori Riuniti - Istituto Gramsci, σελ. 556-77 καθώς και Salvadori (1973) *Gramsci e il problema storico della democrazia*. Turin: Eunadi.

¹¹ Ανυπόγραφο άρθρο, "Unions and Councils" L'Ordine Nuovo, 5 March 1921 το οποίο περιέχεται στο Hoare Q. (ed) (1978) *Antonio Gramsci Selections from Political Writings (1921-1926) with additional texts by other Italian Communist leaders*. London, UK: Lawrence and Wishart, http://www.marxists.org/archive/gramsci/1921/03/unions_councils.htm

¹² Γκράμσι, Α. (2002) *Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης*. Αθήνα: Εκδ. Στοχαστής.

η βιομηχανική καρδιά της χώρας με ραγδαία αναπτυσσόμενες αυτοκινητοβιομηχανίες, τσιμεντοβιομηχανίες, κλωστοϋφαντουργίες, χημικές βιομηχανίες, βιομηχανίες ηλεκτρικών ειδών κλπ. Επίσης, στη ριζοσπαστικοποίηση του εργατικού πληθυσμού συνετέλεσε η λήξη του πολέμου και η ήττα της Ιταλίας που είχε ως αποτέλεσμα την πτώση της παραγωγής, την ανεργία, την έλλειψη τροφίμων, την αύξηση των τιμών και του πληθωρισμού και την κάθετη πτώση των τιμών της λιρέτας και τη γενικότερη απαξίωση των επενδύσεων σε πάγια κεφάλαια. Έτσι, το απεργιακό κύμα φούσκωνε μέρα με την ημέρα. Το 1920 έγιναν 1.881 απεργίες με 1.267.953 απεργούς και 16.398.227 χαμένες ημέρες εργασίας, σπάζοντας κάθε προηγούμενο ρεκόρ.¹³

Αυτή την περίοδο ο Γκράμσι, έχοντας εγκαταλείψει το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα¹⁴ ως μέσο για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, αρχίζει να περνά από το επίπεδο της θεωρίας στο πεδίο της πράξης. Ταυτόχρονα στο θεωρητικό πλαίσιο του εντάσσει τις θεματικές της συνείδησης, της αλλοτρίωσης και της συλλογικής αυτοδραστηριοποίησης. Αυτές τις ιδέες τις ενσωματώνει και στο δομικό πλαίσιο των εργατικών συμβουλίων και διαμορφώνει τη θεωρία του εργατικού ελέγχου και της προλεταριακής δημοκρατίας σε μια κατεύθυνση αυτοδιαχείρισης.¹⁵ Ο Γκράμσι ασχολήθηκε συνειδητά με αυτή την υπόθεση και ίδρυσε μαζί με άλλους «οργανικούς διανοούμενους» και συνδικαλιστές εργάτες την εφημερίδα *L'Ordine Nuovo* που ταυτόχρονα καθοδηγούσε τους εργατικούς αγώνες των συμβουλίων και δεχόταν την από κάτω προς τα πάνω πληροφόρηση. σύντομα έγινε η «φωνή των εργοστασιακών συμβουλίων». Ο Γκράμσι και η ομάδα του υποστήριζαν ότι τα εργοστασιακά συμβούλια πρέπει να αφορούν όλους τους εργάτες, να τους εντάξουν όλους στις γραμμές τους και να λειτουργήσουν όπως τα αντίστοιχα σοβιέτ στην μπολσεβίκικη επανάσταση στη Ρωσία, ώστε πέρα από τα άμεσα συμφέροντά τους να υποστηρίζουν τα συμφέροντα όλης της κοινωνίας και να αποτελέσουν τα κύτταρα της αυτοδιαχείρισης της νέας κοινωνίας. Οι ιδέες αυτές έγιναν σε μεγάλο βαθμό πράξη όταν συγκρούστηκε η εργατική τάξη του Μιλάνου –αλλά στη συνέχεια και της υπόλοιπης Ιταλίας- με τους εργοδότες το 1920 με αφορμή την απεργία των μεταλλεργατών.¹⁶ Στο μεταξύ άδειαζαν οι γραμμές του Σοσιαλιστικού Κόμματος από εργάτες, όπως και η συνομοσπονδία CGL. Ως συνέπεια, αυξήθηκαν σε 1.000.000 από 100.000 τα μέλη της Ιταλικής Συνδικαλιστικής Ένωσης (USI) που αρχικά εμπνέονταν από τις αντιλήψεις της Α΄ Εργατικής Διεθνούς.¹⁷ Η αρχή του κινήματος σηματοδοτείται με την εκλογή

¹³ Boggs C. (1984) *The Two Revolutions: Antonio Gramsci and the Dilemmas of Western Marxism*. Boston, MA: South End Press, σελ. 69-118.

¹⁴ Το ΙΣΚ ιδρύθηκε το 1892 από εκπροσώπους εργατικών συνδικάτων και διαλύθηκε το 1994 μετά από το σκάνδαλο Tangendoroli στο οποίο ενεπλάκησαν εκατοντάδες ανώτερα και μεσαία στελέχη της δεξιάς πτέρυγας του κόμματος. Τον καιρό της διακυβέρνησης Giolitti παρά την οργανωμένη δύναμή του στην εργατική τάξη παρέμεινε ρεφορμιστικό και προτίμησε τις μεταρρυθμίσεις του πολιτικού συστήματος ώστε να δοθούν περισσότερα πολιτικά δικαιώματα στον ευρύτερο πληθυσμό. Η στάση του αυτή κοντραρίστηκε από τις αριστερές πτέρυγες των Μαξιμαλιστών υπό τον μετέπειτα ηγέτη του φασιστικού κινήματος Μπενίτο Μουσολίνι και από τους G.M. Serrati και άλλους μαχητικούς σοσιαλιστές. Βλ. Italian Socialist Party. (2007). In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved November 26, 2007, from Encyclopædia Britannica Online: <http://www.britannica.com/eb/article-9043023>

¹⁵ Για περισσότερα, βλ. Boggs C. (1984) *ο.ε.π.*

¹⁶ Ήταν τέτοια η κατάσταση που η συμβολή του Γκράμσι σ' αυτήν «αναγνωρίστηκε» -έστω με τραγικό τρόπο- από τον ίδιο τον Μουσολίνι στη δίκη του Γκράμσι το 1927 όταν είπε ότι το κράτος «πρέπει να αυτό το μυαλό να το κάνουμε να σταματήσει να σκέφτεται. Βλ. <www.theory.org.uk/ctr-gram.htm>

¹⁷ Αργότερα η USI συνδέθηκε με την αναρχοσυνδικαλιστική Διεθνή Ένωση Εργατών (AIT). Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα προσχώρησαν τα περισσότερα εργατικά κέντρα με αριστερό

32 εκπροσώπων των 2.000 εργατών της ΦΙΑΤ το Σεπτέμβριο του 1919 και τη σύσταση ενός εργατικού συμβουλίου που θα αποτελούσε την πρώτη πρωτοβουλία της συγκρότησης του ευρύτερου συστήματος των συμβουλίων. Ένα μήνα αργότερα θα συνερχόταν η πρώτη συνέλευση των συμβουλίων στο Τορίνο και θα εκπροσωπούσαν 30.000 εργάτες. Οι προγραμματικοί στόχοι τους ήταν η άμεση δημοκρατία στους χώρους παραγωγής, η ενίσχυση της ταξικής εργατικής αλληλεγγύης και η συλλογική αυτοδιαχείριση των εργοστασίων. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο Γκράμσι, παρ' ότι συμμεριζόταν αρκετές από τις αναρχοσυνδικαλιστικές απόψεις, κρατούσε σαφείς αποστάσεις από τους αναρχοσυνδικαλιστές θεωρώντας πως ο αυθορμητισμός τους εμπόδιζε τη διαρκή πολιτική εκπαίδευση των εργατών και, ουσιαστικά, την πολιτική δραστηριότητα.¹⁸ Στη διάρκεια της *Κόκκινης Διετίας* 1918-1920, οι εργάτες καταλάμβαναν τα εργοστάσια και συνέχιζαν αυτοδιαχειριζόμενοι την παραγωγή με τη λειτουργία σε καθημερινή βάση των εργατικών συμβουλίων. Συνολικά 2.000.000 εργάτες συμμετείχαν στο συγκεκριμένο αγώνα. Η εξέλιξη όμως ήταν διαφορετική. Τα συμβούλια ηττήθηκαν και ο έλεγχος των συνδικάτων πέρασε σε πιο μετριοπαθείς συνδικαλιστές.

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, ο Γκράμσι θεωρούσε ότι τα συνδικάτα έπρεπε να ξεφύγουν από τον παραδοσιακό ρόλο που τους επιφύλασσαν οι οικονομίστικες εκδοχές του μαρξισμού και να αναπτύξουν μια στρατηγική κοινωνικού μετασχηματισμού. Η άποψή του ήταν ότι το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, καθώς επεκτεινόταν, δημιουργούσε ένα ολοένα και μεγαλύτερο στρώμα αξιωματούχων που αποσπάτο από τις μεμονωμένες επιχειρήσεις, το προσωπικό των οποίων εκπροσωπούσε, και ουσιαστικά εργαζόταν ακολουθώντας τους νόμους του εμπορίου, διαπραγματευόμενο την τιμή του εμπορεύματος της εργασίας με τους εργοδότες και εγγυάτο την πειθαρχία των εργατών στους όρους και τις διατάξεις της συλλογικής σύμβασης που υπογραφόταν με τους εργοδότες.¹⁹ Με άλλα λόγια, ήταν εντελώς αδιάφορο για τους συνδικαλιστές αν στο παρελθόν ξεκίνησαν ως οικοδόμοι, ιδιωτικοί υπάλληλοι γραφείου, βιομηχανικοί εργάτες ή τεχνικοί, δημόσιοι υπάλληλοι ή μισθωτοί επιστήμονες. Αρκεί που γνώριζαν πώς να διαπραγματεύονται με τους εργοδότες και ως αντισυμβαλλόμενοι να υπογράφουν τις συλλογικές συμβάσεις

προσανατολισμό και στον κοινό σκληρό πολιτικό αγώνα για τα εργατικά δικαιώματα. Κατά τις παραμονές της έναρξης του πολέμου διχάστηκε πάνω στο ζήτημα της συμμετοχής ή όχι στο συνασπισμό της Αντάντ. Παρά την ύπαρξη ισχυρής φιλοπολεμικής εθνικιστικής συνδικαλιστικής παράταξης των Φίλιππο Κοριντόνι και Τζουζέπε ντι Βιτόριο,, η USI διατήρησε τον αντιμιλιταριστικό χαρακτήρα της υπό την ηγεσία των Αρμάντο Μόργκι και Αλμπέρτο Μέσκι. Η ραγδαία ανάπτυξη της μετά τον πόλεμο την κατέστησε τον κύριο φορέα αντίστασης στην πολιτική του Μουσολίνι. Οι μάχες των αναρχοσυνδικαλιστών με τους Μελανοχίτωνες στους δρόμους των ιταλικών πόλων ήταν συγκλονιστικές με αποκορύφωμα τη σύγκρουση της Πάρμας τον Αύγουστο του 1922 εναντίον των *Αρντίτι* (ειδικές επιθετικές ομάδες του ιταλικού στρατού αλλά και ομάδες κρούσης του Μουσολίνι) του Ίταλο Μπάλμπο. Το 1926 η USI-AIT κηρύχθηκε παράνομη από το Φασιστικό καθεστώς και συνέχισε τη δραστηριότητά της στην παρανομία και την εξορία. Μέλη της συμμετείχαν στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο στο πλευρό της CNT εναντίον της αντεπανάστασης του Φράνκο. Μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η πλειοψηφία των μελών της εντάχθηκε στη συνομοσπονδία CGIL που κυριαρχείτο από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας. Μετά τη διάσπαση μια μικρή ομάδα διατήρησε τον τίτλο και είχε μια σημαντική παρουσία σε ορισμένες περιφέρειες με γραμμή Αυτονομίας. Βλ. Black B. (1997) *Anarchy After Leftism*, Columbia, MO: CAL Press.

¹⁸ Βλ. Gramsci, A. (1919) "The Conquest of the State" SPW-112-Jul-1919 Περιέχεται στο Hoare Q. and Mathews J. (ed.) (1977) *Selections from Political Writings, 1910-1920*. London, UK: Lawrence and Wishart; & Minneapolis, MI: University of Minnesota Press, σελ. 73-78.

¹⁹ Βλ. Ανυπόγραφο άρθρο στην *L' Ordine Nuovo*, 12/6/1920, Τομ.11 No.5.<<http://www.marxisme.dk/arkiv/gramsci/1920/06/12-fgfra.htm>>

εργασίας. Έτσι δεν χρειαζόταν η γνώση των ειδικών κανόνων και τεχνικών του συγκεκριμένου επαγγέλματος αλλά μόνο του εργατικού δικαίου που ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Αυτή η κατάσταση παγιώθηκε με τη μεγέθυνση των επιχειρήσεων και τη διεθνοποίηση των αγορών στις οποίες δραστηριοποιούνται. Κι όμως, ο Γκράμισι θεωρούσε ότι το συνδικάτο δεν είναι ένα προκαθορισμένο πολιτικό φαινόμενο αλλά αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, εργαλείο των ίδιων των μελών του που έχουν τις δυνατότητες να καθορίζουν τη στρατηγική και τακτική του είτε μαζί είτε και ενάντια στη συνδικαλιστική γραφειοκρατία. Αυτή η συμβολή του στη συζήτηση για τα συνδικάτα συνδυάζεται με την αντιπρότασή του για την επέκταση των εργατικών συμβουλίων και των αρμοδιοτήτων τους με βάση το πρότυπο των αυτοκινητοβιομηχανιών της Βόρειας Ιταλίας. Απέναντι στους εργοδότες, σύμφωνα με τον Γκράμισι, τα συνδικάτα εμφανίζονται πειθαρχημένα γιατί πρέπει να υπερασπίσουν την εργασιακή νομιμότητα που κατέκτησαν με τους συγκεκριμένους αγώνες τους επιβάλλοντας τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Πρόκειται για έναν συμβιβασμό «που πρέπει να υποστηριχθεί μέχρις ότου ο συσχετισμός δυνάμεων ευνοήσει την εργατική τάξη». Τα εργατικά συμβούλια, όμως, είναι η επαναστατική «άρνηση της νομιμότητας» και επιδιώκουν «να οδηγήσουν την εργατική τάξη στην κατάκτηση της βιομηχανικής εξουσίας». Λόγω του «επαναστατικού αυθορμητισμού τους» τα εργατικά συμβούλια «μπορούν ανά πάσα στιγμή να προκαλέσουν ταξικό πόλεμο» ενώ τα συνδικάτα λόγω της «γραφειοκρατικής μορφής τους» έχουν την τάση να τον εμποδίζουν ή να τον αποτρέπουν.

Όμως, πρέπει να επισημαίνουμε συχνά πως η συζήτηση για τα συνδικάτα και τη γραφειοκρατία δεν ξεκίνησε από τον Γκράμισι αλλά από τον Γάλλο θεωρητικό του αναρχοκομμουνισμού Georges Sorel²⁰ και το Γερμανό κοινωνιολόγο Robert Michels,²¹ ο οποίος, μελετώντας αρχικά την εξέλιξη του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος των αρχών του αιώνα, τόνισε ότι, ανεξάρτητα από το αν εκφράζεται ρητά ή σιωπηρά, υπάρχει σαφής τάση ανάπτυξης «θεσμικών» συμφερόντων τόσο στα εργατικά συνδικάτα όσο και στα εργατικά κόμματα. Τα «θεσμικά» συμφέροντα έρχονται συχνά σε αντίθεση με τα συμφέροντα των μελών των εργατικών συνδικάτων. Στα εργατικά συνδικάτα και στα εργατικά κόμματα διαμορφώνεται μια εκπαιδευμένη ελίτ εργατών οι οποίοι, από την ηγετική θέση τους στα συνδικάτα, δημιουργούν για τους εαυτούς τους υλικές και κοινωνικές συνθήκες διαφορετικές από αυτές των εργατών –μελών των μόνιμων και θεσμοποιημένων πλέον εργατικών οργανώσεων. Ο Michels θεωρεί ότι ως επακόλουθο της κοινωνικής διαφοροποίησης της ηγεσίας από τη βάση αρχίζει η πολιτική συντηρητικοποίηση της

²⁰ Sorel, G. (2004/1908) *Reflections on Violence*. Mineola, NY: Dover Publications

²¹ Αρχικά ο Michels ασκούσε την κριτική του στη γραφειοκρατικοποίηση του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος και των γερμανικών εργατικών συνδικάτων θεωρώντας πως αποτελεί φαινόμενο της συγκεκριμένης χώρας: «Σε μια χώρα όπου η πρωτοβουλία δεν μετράει και οι άνθρωποι έχουν ένα αξιοσημείωτο ταλέντο να πειθαρχούνται, όπου μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων εντάσσονται σε τεράστιες οργανώσεις που χαρακτηρίζονται από μηχανική ακαμψία, και όπου τα πάντα είναι στρατιωτικοποιημένα και γραφειοκρατικά, οι εργάτες ακολούθησαν την ίδια πορεία με τις άλλες τάξεις και χρησιμοποίησαν την ίδια μορφή οργάνωσης μ' αυτές. Μόνο η ίδια η κρατική γραφειοκρατία μπορεί να συγκριθεί από πλευράς τελειότητας της σύνθετης λειτουργίας της με τις σοσιαλιστικές και τις συνδικαλιστικές γραφειοκρατίες... Μπορεί κανείς να καταλάβει πώς η οργάνωση των εργατών έγινε η ίδια αυτοσκοπός, μια μηχανή που τελειοποιείται για λογαριασμό δικό της και όχι για τα καθήκοντα που είχε να επιτελέσει». Αφότου έφυγε από ΓΣΚ άρχισε να γενικεύει την εμπειρία αυτή και να θεωρεί ότι ισχύει γενικά όλες τις οργανώσεις, ανεξάρτητα από σκοπούς και εθνικότητα. Βλ. Michels R. (1966) *Political Parties*, New York, Free Press Paperback. Βλ. επίσης και Robert Michels, στο Grusky O. and Miller A. G. (1970), *The Sociology of Organizations*, Basic Studies. New York. Free Press, σ.σ. 25-43

ηγεσίας και η αποστασιοποίηση των μελών των ηγετικών ομάδων από τους αρχικούς ριζοσπαστικούς στόχους και την αριστερή πολιτική των οργανώσεών τους. Η συνδικαλιστική γραφειοκρατία επικαλείται, κατά το συγγραφέα, την έννοια της «αποτελεσματικότητας» (οι ηγέτες ειδικεύονται σε ορισμένα καθήκοντα και η ειδική γνώση τους καθιστά «αναντικατάστατους»). Η βάση του συνδικάτου τα αναθέτει όλα στους «αξιωματούχους», δεν πηγαίνει συχνά στις συνελεύσεις (ενίοτε δεν κάνει τον κόπο να εγγραφεί στο συνδικάτο ένας εργαζόμενος), αναπτύσσει στάσεις ευγνωμοσύνης στους ηγέτες που συχνά μεγαλοπιάνονται και ενισχύουν την εξουσία τους, θεωρώντας ότι επειδή σημαντικός αριθμός εργαζομένων τους ακολουθεί πιστά μπορούν να διαπραγματευτούν για κάθε ζήτημα που αφορά το κοινωνικό τους status. Από τη στιγμή δε που αρχίζουν να οι οργανώσεις να μεγαλώνουν πέρα από κάποιο όριο, συσσωρεύοντας ταυτόχρονα έσοδα και κεφάλαια, διορίζονται αξιωματούχοι πλήρους απασχόλησης, ιδρύονται συνδικαλιστικές σχολές, εκδίδονται εφημερίδες και περιοδικά κ.ο.κ. Αυτό σημαίνει ότι οι ηγέτες των συνδικάτων αποκτούν διευθυντική εξουσία πρόσληψης και απόλυσης μισθωτών που νοιώθουν ότι οφείλουν την εργασία τους στους ηγέτες και την οργάνωση και από αυτή την άποψη αποτελούν στοιχείο συντηρητικοποίησης.²²

Εν ολίγοις, συχνά οι κατέχοντες τα αξιώματα των συνδικάτων έχουν διακριτά συμφέροντα από αυτά των μελών τους, επειδή υπάρχουν επαγγέλματα, κλάδοι και χώροι εργασίας όπου χρειάζεται η παρουσία και δραστηριότητα διαμεσολαβητών μεταξύ εργοδοσίας και εργατών, επειδή πρέπει αυτοί να καλύπτουν διεσπαρμένους ανά την επικράτεια εργαζόμενους και να εκφράζουν το «μέσο όρο», έχουν εμπειρία και πρόσβαση στην πληροφόρηση και, τέλος, είτε λόγω της συνδρομής των εργοδοτών είτε λόγω της συνδρομής των μελών είτε και τα δύο, καταφέρνουν να έχουν προνομιακούς μισθούς και σχέση εργασίας σε σύγκριση με τα μέλη τους. Αυτή η κατάσταση παγιώνεται περισσότερο όσο αυξάνουν τα παραπάνω μεγέθη με αποτέλεσμα να μειώνονται τα όρια των στρατηγικών επιλογών που έχουν στη διάθεσή τους τα συνδικάτα. Παραδείγματος χάριν, σε περιπτώσεις κοινωνικο-πολιτικής κρίσης που παίρνει το χαρακτήρα εξέγερσης ή/και επαναστατικής κατάστασης, συχνά τα μεγάλα συνδικάτα και οι συνομοσπονδίες έχουν υποστηρίξει ενεργητικά την άρχουσα τάξη της χώρας στο βαθμό που διακυβεύεται η κοινωνική θέση της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας από τυχόν κατάρρευση ή ανατροπή του συστήματος. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των γερμανικών συνδικάτων κατά την επανάσταση του 1918 και η βρετανική γενική απεργία του 1926. Στη λιγότερο επικίνδυνη για το καπιταλιστικό σύστημα κρίση όπως αυτή της Αυστραλίας στις 11 Νοεμβρίου 1975, η ηγεσία της ACTU δεν ενδιαφέρθηκε να υποστηρίξει την κυβέρνηση Whitlam.²³ Παρά τη γενίκευση της γερμανικής εμπειρίας του και την αναγωγή των συμπερασμάτων του σε θεωρία που την ονόμασε «ο σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας», πάντοτε διατηρούσε την ελπίδα ότι το δημοκρατικό σύνταγμα (το καταστατικό του κόμματος ή του συνδικάτου), αν και δεν εμποδίζει τη δημιουργία

²² Βλ. Grusky O. & Miller G, (1970) *The Sociology of Organizations: Basic Studies*, New York, Free Press, σ.σ. 7-35

²³ Hyman R. (2001) *Understanding European Trade Unionism: Between Market, Class & Society*. London-Thousand Oaks-New Delhi: Sage Publications, σελ. 42-52, 89-90. Παρ' ότι, στη διάρκεια της συνταγματικής κρίσης, η εργατική τάξη κινητοποιήθηκε με μαζικές διαδηλώσεις κατά της πολιτικής της νεοδεξιάς αντιπολίτευσης των Φιλελεύθερων του Malcolm Fraser που έριξε την κυβέρνηση των Εργατικών, στις εκλογές που ακολούθησαν οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν τη μάχη. Βλ. Hagan J. (1981) *The History of the A.C.T.U.*, Sydney: Longman Cheshire. Βλ. επίσης Beams N., Adler G., Grey L., Moore D. and Harris A. (1976) *The Canberra Coup, A documentary on the sacking of the Labor Government, November 11, 1975*. Broadway, NSW: Workers News.

της ολιγαρχίας και της ελίτ γενικά, παρέχει τη δυνατότητα «κυκλοφορίας και ανανέωσης των ελίτ».

3. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Ποια είναι η σημερινή κατάσταση στην οποία ζουν και δουλεύουν οι εργαζόμενοι και στα πλαίσια της οποίας δρουν τα σύγχρονα εργατικά συνδικάτα;

Σήμερα ζούμε στις συνθήκες της κατάρρευσης του διπολισμού, της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, της παγκοσμιοποίησης των αγορών, της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας, της ιδιωτικοποίησης των δημοσίων επιχειρήσεων, της αύξησης των ελαστικών μορφών εργασίας και της μακροχρόνιας ανεργίας, καθώς και του περιορισμού της συλλογικής εκπροσώπησης στα όργανα λήψης αποφάσεων.²⁴

Ειδικότερα, όσον αφορά την ευελιξία των σχέσεων εργασίας αυτή αναλύεται στα παρακάτω:

- ευελιξία αμοιβών εργασίας
- εξωτερική (σε σχέση με την επιχείρηση) ποσοτική εργασιακή ευελιξία (δηλαδή, οι εργοδότες αποφασίζουν τον αριθμό των εργαζομένων που επιθυμούν να απασχολούν σε οποιαδήποτε δεδομένη στιγμή)
- ανάθεση διαφόρων εργασιών και υπηρεσιών σε τρίτους
- εσωτερική ποσοτική ευελιξία της εργασίας (ευελικτοποίηση και αναδιοργάνωση του χρόνου εργασίας και των βαρδιών)
- ποιοτική ή λειτουργική ευελιξία της εργασίας (ανάθεση εργασίας και εκ περιτροπής εργασία – rotation ανάλογα με τις ανάγκες των εργοδοτών).²⁵

Στον τραπεζικό τομέα η κατάσταση έχει και τις δικές της ιδιαιτερότητες. Στην δε ελληνική περίπτωση, όπου οι αλλαγές λαμβάνουν χώρα μετά την έναρξη του μεγάλου κύκλου συγχωνεύσεων, εξαγορών και συνεργιών, την ίδρυση νέων ιδιωτικών τραπεζών και την ιδιωτικοποίηση των τραπεζών δημοσίου συμφέροντος, την «υποχρεωτική» λόγω ένταξης στην ΟΝΕ μεταβολή οργανωτικών και εργασιακών προτύπων, την υιοθέτηση των πελατειοκεντρικών συστημάτων, οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις επέρχονται με ραγδαίους ρυθμούς. Την ίδια ώρα τα συνδικάτα αδυνατούν να προλάβουν τις εξελίξεις και συχνά βρίσκονται «με την πλάτη στον τοίχο» δίνοντας μάχες οπισθοφυλακής. Τα βασικότερα θέματα εργασιακών σχέσεων και εργασιακών προτύπων διαδικασιών που εντοπίστηκαν μέσα από τις μελέτες των ερευνητών του ΙΝ.Ε./Ο.Τ.Ο.Ε. και είτε τίθενται υπό αμφισβήτηση από την εργοδοσία είτε γίνεται προσπάθεια επιβολής τους είναι τα ακόλουθα:

- επιμήκυνση χρόνου λειτουργίας των τραπεζών σε ημερήσια ή εβδομαδιαία βάση
- βελτίωση διαδικασιών επαγγελματικής κατάρτισης
- διατήρηση ή κατάργηση των αυστηρά ιεραρχικών διοικητικών δομών
- ικανότητα αποτελεσματικής χρησιμοποίησης των Η/Υ από τους εργαζόμενους
- εξωτερίκευση εργασιών
- επέκταση εφαρμογών των Η/Υ και των τηλεπικοινωνιών

²⁴ Βλ. Καραλής Δ. (2006) «Οι περιπέτειες ενός ‘ενοχλητικού θεσμού’: Τα συνδικάτα την περίοδο του φορντισμού και του μεταφορντισμού». *Θέσεις*. Τεύχ. 98 Ιούλιος-Σεπτέμβριος, σελ. 95-114
<http://www.theseis.com/76-/theseis/t96/t96f/karalis.htm>

²⁵ Ευσταθόπουλος Γ. και Ιωακείμογλου Η. (2004) *Ο τομέας των υπηρεσιών, η ανταγωνιστικότητα και η εργασία*. Αθήνα: Έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

- υποκίνηση εργαζομένων με σκοπό την ανάπτυξη πρωτοβουλίας
- ανάθεση ευθυνών στις κατώτερες βαθμίδες της εργασιακής ιεραρχίας
- απλοποίηση στην οργάνωση των εργασιών
- σύνδεση αμοιβής και εργασιακής επίδοσης
- καταλληλότητα και σαφήνεια επιχειρησιακών στόχων
- ευελιξίες εσωτερικής και εξωτερικής αγοράς εργασίας
- μερική απασχόληση
- συμβάσεις ορισμένου χρόνου
- ανάπτυξη νέων συστημάτων υπηρεσιακής αξιολόγησης προσωπικού
- ευελιξία χρόνου εργασίας
- σύνδεση αμοιβών προσωπικού με τα αποτελέσματα της επιχείρησης
- αποσύνδεση καριέρας από το χρόνο προϋπηρεσίας
- ύπαρξη ηθικών κινήτρων για την αύξηση της παραγωγικότητας και της ποιότητας των προσφερομένων υπηρεσιών
- μη μονιμότητα της απασχόλησης
- αποσύνδεση της δραστηριότητας από τον κύριο χώρο εργασίας
- προσέλκυση «έτοιμων στελεχών» από την αγορά εργασίας και αποδυνάμωση των εσωτερικών αγορών εργασίας
- μείωση χρόνου εργασίας με, ή χωρίς, μείωση αποδοχών.²⁶

Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε και τις προσλήψεις ενοικιαζόμενων εργαζομένων με χαμηλότερες αμοιβές και λιγότερα δικαιώματα σε σχέση με το εναπομείναν μόνιμο προσωπικό.²⁷

Επιπλέον, στην ημερήσια διάταξη των σύγχρονων «κοινωνιών της γήρανσης» τίθεται επιτακτικά το λεγόμενο «ασφαλιστικό» πρόβλημα.

Σε αυτές τις συνθήκες, τα συνδικάτα, τα μέλη και οι ηγεσίες τους προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους, τη στρατηγική και την τακτική προστασίας και διεύρυνσης των δικαιωμάτων τους, καθώς και να εντάξουν στις γραμμές τους τις νέες κατηγορίες εργαζομένων που δουλεύουν με ελαστικές σχέσεις εργασίας (μετανάστες, συμβασιούχοι, μερικώς απασχολούμενοι, προσωρινά απασχολούμενοι, «ενοικιαζόμενοι» κ.α.). Ταυτόχρονα, εντοπίζουμε μια μεγάλη διαφορά στην οργάνωση και λειτουργία των συνδικάτων που σχετίζεται τόσο με τη γραφειοκρατική δομή και νοοτροπία όσο και με την τεχνοκρατική διάσταση που ολοένα και μεγαλώνει με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και την έκρηξη των γνώσεων (χαρακτηριστική είναι η ίδρυση των Ινστιτούτων Εργασίας ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΟΤΟΕ και άλλων δευτεροβάθμιων οργανώσεων).²⁸

Πώς οι ίδιοι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα; Η έλλειψη μεγάλων σειρών δεδομένων κοινωνικών ερευνών περιορίζει τη χρήση ποσοτικών μεθόδων για την ανάλυσή μας. Ορισμένες

²⁶ Ιωακείμογλου Η. (1999) «Η ONE, η απασχόληση και οι εργασιακές σχέσεις στον τραπεζικό κλάδο». Αθήνα: Εκδ. ΙΝΕ-ΟΤΟΕ.

²⁷ Γενικότερα για τις νέες μορφές απασχόλησης, βλ. Στρατούλης Δ. (2005) *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

²⁸ Για τη σχέση συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας και τεχνοκρατίας, βλ. Τσακίρης, Αθ. (υπό έκδοση) «Από τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία στη συνδικαλιστική τεχνοκρατία». Εισήγηση στο διατμηματικό πανεπιστημιακό σεμινάριο «Τα οργανωμένα συμφέροντα στην Ελλάδα». Εργαστήριο Πολιτικής Επικοινωνίας ΕΚΠΑ.

έρευνες που διενήργησε το Ινστιτούτο VPRC.²⁹ Αυτές κατέδειξαν το πρόβλημα που προκύπτει από την τάση αποσυνδικαλιστικοποίησης αλλά ανίχνευσαν και αντιστάσεις μεγάλης μερίδας εργαζομένων που, παρά τις αντίξοες συνθήκες και τη απέχθεια προς τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία, συνεχίζει να θεωρεί τα συνδικάτα ως εργαλεία αγώνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι από το σύνολο των ερωτώμενων ζητήθηκε να απαντήσουν στο ερώτημα «πόση εμπιστοσύνη έχετε στα συνδικάτα για την προώθηση των συμφερόντων σας;». Οι απαντήσεις είναι οι εξής: 42,4% Όχι και τόση εμπιστοσύνη, 30,1% αρκετή εμπιστοσύνη, 19,4% καμία εμπιστοσύνη, 5% μεγάλη εμπιστοσύνη, ενώ 3,1% δεν γνώριζαν ή δεν απάντησαν. Στην ερώτηση «πιστεύετε ότι οι εργαζόμενοι χρειάζονται σήμερα τα συνδικάτα, ή αυτά δεν τους είναι πια απαραίτητα;», οι απαντήσεις (στο σύνολο του δείγματος) είναι οι ακόλουθες: 88,1% τα χρειάζονται, 9,2% δεν τους είναι πια απαραίτητα, ενώ 2,7% δεν γνώριζαν ή δεν απάντησαν.

Πέρα από την ποσοτική ανάλυση των ερευνών κοινής γνώμης, όπως αυτές της VPRC στις οποίες αναφερθήκαμε, πρέπει να ερευνήσουμε το θέμα της στοχοθεσίας του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στη συγκυρία αυτή. Η ανάλυση δείχνει ότι ένα μεγάλο πρόβλημα, το οποίο δεν είναι σημερινό αλλά είχε προκύψει ήδη από την εποχή της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, είναι η συχνά παρατηρούμενη απόκλιση μεταξύ στόχων και πραγματικών κατακτήσεων του συνδικαλιστικού κινήματος. Ήδη από τη δεκαετία του 1980 εντοπίζουμε αποκλίσεις διακηρυχθέντων στόχων για διεκδίκηση υψηλών αυξήσεων για να επέλθει συμβιβασμός μεταξύ εργοδοτικών και εργατικών ενώσεων σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα.³⁰ Επίσης, στα θεσμικά αιτήματα, όταν προβάλλονταν, κυριαρχούσε η λογική των διαγωνισμών. Αλλά και αυτός ο στόχος επιτεύχθηκε εν μέρει. Η μερικότητα συνίσταται στο ότι ένας αριθμός εργαζομένων και στελεχών συνέχισε να προσλαμβάνεται χωρίς δημόσιο διαγωνισμό με αυθαίρετες αποφάσεις και κρίσεις (περιπτώσεις συμβούλων, «ειδικών», συμβασιούχων κλπ.). Πολλές φορές αυτές οι προσλήψεις είχαν ιδιαίτερα μαζικό χαρακτήρα (π.χ. σύμβουλοι) που επιβάρυναν τα μισθολόγια με υψηλές αποδοχές και, βεβαίως, τα συνταξιοδοτικά ταμεία.

Αρκετές μελέτες δείχνουν χαρακτηριστικά αυτή την απόκλιση. Στην πρώτη μελέτη υποστηρίζεται ότι η ελληνική συνδικαλιστική ηγεσία δεν μπόρεσε να γίνει κεντρικός πυρήνας ενός κοινωνικού μπλοκ δυνάμεων που να επιβάλλει τη δική του ηγεμονία στην κοινωνία –ειδικά στην περίοδο των κυβερνήσεων του εκσυγχρονιστικού πειράματος με το ΠΑΣΟΚ με την πρωθυπουργία του Κ. Σημίτη.³¹ Ο λόγος ήταν ότι από τη μια «η λειτουργία και η δομή των ελληνικών συνδικάτων δεν μπορούσε να σε καθήκοντα αυτού του επιπέδου» και από την άλλη «η ηγεμονία δημιουργείται με την οργανική ενσωμάτωση των συμφερόντων τάξεων και κοινωνικών στρωμάτων στα συμφέροντα του ηγεμόνα», ο οποίος στην τρέχουσα συγκυρία της εκσυγχρονιστικής διακυβέρνησης είναι το εργοδοτικό μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων. Ενώ η ΓΣΕΕ θέτει

²⁹ Βλ. Τσακίρης, Θ. (2005) «Συνδικάτα και εργασιακές σχέσεις. Από την "κρίση" στην αποσυνδικαλιστικοποίηση.» στο Βερναρδάκης Χ. (επιμ.) (2005) *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004: Εκλογές, Κόμματα, Ομάδες Συμφερόντων, Χώρος και Κοινωνία*, Αθήνα: Εκδ. Σαββάλας και V-PRC, σελ. 385-408.

³⁰ Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της συλλογικής σύμβασης εργασίας της ΟΤΟΕ για το έτος 1984 που δεν κατοχύρωνε αυξήσεις για όλο το προσωπικό των τραπεζών παρά μόνο για ορισμένες κατηγορίες χαμηλόμισθων εργαζομένων.

³¹ Δεδουσόπουλος Απ. (2007) «Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα» στο Συλλογικό (2007) *Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός & οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*. Αθήνα: Εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 110-142.

στόχους και αιτήματα «εθνικού εκσυγχρονισμού» ήδη από την απαρχή της περιόδου αυτής (ΟΝΕ, «Κοινωνικός Διάλογος») ο εργοδοτικός λόγος εμφανίζεται επιθετικός και ο ΣΕΒ διαμορφώνει ουσιαστικά την πολιτική ατζέντα και προσέρχεται στις διαπραγματεύσεις με αιτήματα προς την εργατική πλευρά και έχει συχνά την πολιτική δύναμη να τα επιβάλει ή να δεχθεί να κάνει ορισμένες ελάσσονες παραχωρήσεις όταν θέλει.³² Σε πρόσφατη μελέτη, με αναφορά στο συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων στις τράπεζες τονίζεται πως παρ' όλο που ξεκίνησε το 1974 ως ένα πολλά υποσχόμενο κοινωνικό κίνημα με στόχο να εκφράσει τις ριζοσπαστικές διαθέσεις και διεκδικήσεις ενός μεγάλου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας που ξεπερνούσε τα στενά πλαίσια του κλάδου, έχασε μεγάλο μέρος της δυναμικής του με την πρόσδεσή του στα πολιτικά κόμματα, ιδιαίτερα μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβερνητική εξουσία το 1981 και την προσπάθεια θεσμικής και πολιτικής ενσωμάτωσής του σε διάφορα «συμμετοχικά» σχήματα διοίκησης παράλληλα με την διάσπαση, μέσω της κομματικοποίησης-παραταξιοποίησης, της παραδοσιακής συνοχής και αλληλεγγύης που διέκρινε ιστορικά το συγκεκριμένο κλάδο καθώς και με τη γραφειοκρατικοποίηση-συντηρητικοποίηση. Ως αποτέλεσμα αυτής της πορείας τα σωματεία του κλάδου δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν την αυτονομία τους και να χαράξουν γραμμή αποτελεσματικής υπεράσπισης των δικαιωμάτων των μελών τους, παρ' όλο που σημαντικές δυνάμεις της αριστεράς και των ανεξάρτητων συνδικαλιστών είχαν στο παρελθόν καταφέρει να επιβάλλουν την υιοθέτηση κοινών αιτημάτων (π.χ. πενθήμερη εργασία, ενιαίο μισθολόγιο, εξομοίωση ασφαλιστικών δικαιωμάτων, βελτίωση της θέσης των γυναικών κ.α.).³³

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της δεκαετίας του 1990-2000 ήταν η ίδρυση του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ) το 1990. Οι κυρίαρχες παρατάξεις, στα πλαίσια της στροφής που εκδηλώνουν προς τη συνεργασία με τους εργοδότες στον «κοινωνικό διάλογο», ένοιωσαν την ανάγκη να «εκσυγχρονίσουν» τις μεθόδους παρέμβασής τους με την ίδρυση ενός επιστημονικού think-tank παρόμοιου με αυτά των ευρωπαϊκών συνδικάτων. Η επιτυχής λειτουργία του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, που συν τοις άλλοις, αποτέλεσε πόλο έλξης πολλών κοινωνικών επιστημόνων, συμβολίζοντας έστω σε μικρογραφία την προσπάθεια συνεργασίας διανοουμένων και εργατών με τη

³² Χαρακτηριστική ήταν η 12μηνη περίπου κωλυσιεργία των διοικήσεων των τραπεζών να προσέλθουν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων κατά το 2006 καλλιεργώντας το έδαφος για την κατάργηση της κλαδικής συλλογικής σύμβασης απαξιώνοντας την ΟΤΟΕ και ανοίγοντας το δρόμο για τις αποκλειστικά επιχειρησιακές συμβάσεις και τις ατομικές. Για την περίοδο 1990-2000, όταν οι διοικήσεις των τραπεζών άρχισαν να εφαρμόζουν την επιθετική αυτή στρατηγική, βλ. Βλ. Τσακίρης Αθ. (2004) «Κράτος-κόμμα-συνδικάτο 1980-2001: Μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης» στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.) *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Έκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 177-240. Για το συνδικαλιστικό κίνημα ως στήριγμα της εργοδοτικής στρατηγικής, βλ. Αρανίτου, Β. (2007) «Ο εργοδοτικός συνδικαλισμός ως παράγοντας ενίσχυσης των εθνικών εργοδοτικών οργανώσεων» στο Συλλογικό (2007) *Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός & οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*. Αθήνα: Εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 21-36. Για τον εργοδοτικό λόγο της νέας εποχής, βλ. Πολυχρονίδης, Μαν. (2007) «Για τον εργοδοτικό λόγο περί συνδικαλισμού στη Μεταπολίτευση» Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα» στο Συλλογικό (2007) *Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός & οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*. Αθήνα: Εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 270-287. Για την εξέλιξη προς την ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και την αποδοχή των εργοδοτικών απαιτήσεων από το συνδικάτο, βλ. Τάσσης, Χρ. (2007) «Το εργατικό κίνημα στο χώρο των τηλεπικοινωνιών στην Ελλάδα 1974-2004» στο Συλλογικό (2007) *Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός & οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*. Αθήνα: Εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 288-302.

³³ Τσακίρης, Αθ. (2006) *Ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα (1974-1993)*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

Γκραμισιανή έννοια, είχε ως συνέπεια να υπάρξουν μιμητές σε κλαδικό επίπεδο με τη δημιουργία του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ και την αναβάθμιση της λειτουργίας επιστημονικών ομάδων άλλων συνδικάτων (π.χ. ΟΛΜΕ/ΕΛΜΕ, ΔΟΕ κ.α.). Με πλειάδα εκδόσεων εργασιών ελλήνων και ξένων ερευνητών, την έκδοση περιοδικού και δελτίων, την προβολή του έργου μέσω του διαδικτυακού τόπου του καθώς και με τη λειτουργία τοπικών παραρτημάτων (π.χ. Πρέβεζα, Θεσσαλονίκη κ.α.) το ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ αναδεικνύεται σε σημαντικότατο παράγοντα της πολιτικής ζωής του τόπου. Χαρακτηριστικός είναι ο ρόλος του στην τεκμηρίωση της αντίθεσης του συνδικαλιστικού κινήματος στις αντιασφαλιστικές μεταρρυθμίσεις που προσπάθησαν να επιβάλουν οι εκάστοτε κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ.³⁴

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πού μπορεί να βοηθήσει η Γκραμισιανή λογική στη σημερινή κατάσταση; Θα πρέπει να τονιστεί ότι η θεωρία του Γκράμσι, που διατυπώθηκε υπό διαφορετικές συνθήκες από τις σημερινές, δεν μπορεί να ερμηνεύσει όλα τα σύγχρονα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα και τις συλλογικές συμπεριφορές. Επιπλέον, έχει επισημανθεί από ορισμένους ότι ο Γκράμσι ήταν αποκλειστικά, ή τουλάχιστον κυρίως, εθνικός στοχαστής στο συγκεκριμένο πλαίσιο της Ιταλίας και ότι κάθε απόπειρα τοποθέτησής του σε ένα πλαίσιο όχι μόνο διαφορετικό από πλευράς γεωγραφικού χώρου αλλά και σε διαφορετικό χρονικό πλαίσιο στην ίδια του τη χώρα είναι παρακινδυνευμένη.³⁵ Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι πρέπει να φτάνουμε στην κατάσταση υπεραυστηρού ιστορικισμού αρνούμενοι τη δυνατότητα οποιασδήποτε σύγχρονης και ευρύτερης χωρικά προσέγγισης της Γκραμισιανής θεωρίας. Όπως τονίζεται από νεογκραμισιανούς μελετητές, όπως ο Stuart Hall,³⁶ ή διανοητές της φιλολογικής κριτικής, όπως ο Edward Said,³⁷ πρέπει αφενός μεν να μπορούμε να εντάσσουμε τον Γκράμσι στην ευρύτερη συζήτηση περί Βορρά και Νότου ή Ανατολής και Δύσης και των αντίστοιχων κοινωνικών διαστάσεων, αφετέρου δε να μην πέφτουμε στο άλλο άκρο και να θεωρούμε ότι κάθε ανάγνωση του έργου του Γκράμσι είναι τόσο διαφορετική από τις άλλες ώστε να μην υπάρχουν ορισμένα κοινά σημεία επαφής και ο Γκράμσι να μην υπάρχει ως αυτόνομη σκέψη με όλα τα παράγωγά της.

Η ανάδειξη των συνδικάτων σε συλλογικό πολιτικό υποκείμενο των εργαζομένων είναι μία προοπτική που αντλεί στοιχεία από το έργο του Γκράμσι καθώς εντάσσει τον κόσμο της οργανωμένης εργασίας σε μια διαδικασία μέσα από την οποία μπορεί να συνειδητοποιήσει τις δυνατότητες αυτοτελούς παρέμβασής του ως αυτεξούσια οντότητα και για τον καθορισμό της πολιτικής ατζέντας και την αποτελεσματικότερη προώθηση και διεύρυνση των διεκδικήσεων και των δικαιωμάτων του.³⁸ Η

³⁴ Βλ. Tsakiris A. (2005) "Greek bank employees' 'rebellion' against social security reform in Greece: a reborn social movement?" Ανακοίνωση στο 10^ο Συνέδριο *Alternative Futures and Popular Protest*, Manchester Metropolitan University, 30/3-1/4/2005.

³⁵ Για τη συζήτηση αυτή, βλ. Morton D.A. (1999) "On Gramsci". *Politics*. 19(1) σελ 1-8.

³⁶ Βλ. Hall, St. (1988) *The Hard Road to Renewal. Thatcherism and the Crisis of the Left*. London, UK: Verso.

³⁷ «Από την άλλη πλευρά, είναι υπερβολή να λέμε ότι ο Σαίξπηρ δεν έχει καμία ανεξάρτητη υπόσταση και ότι ανακατασκευάζεται εξ ολοκλήρου όταν κάποιος τον διαβάζει ... ή γράφει γι' αυτόν.» Βλ. Said, Ed. (1985) "Orientalism Reconsidered", *Race and Class*. Vol. 27, No.2, Autumn. σελ. 1-15.

³⁸ Βλ. Moody K. (1997) "Towards an International Social Movement Unionism." *New Left Review* I/225, September-October, σελ.52-72. <<http://www.newleftreview.org/?page=article&view=1920>>

απεμπλοκή των συνδικάτων από μια σειρά παράγοντες που τα κρατούν στο περιθώριο είναι εκ των ουκ άνευ προϋπόθεση για μια τέτοια πορεία. Οι παράγοντες αυτοί είναι η εργοδοσία και ο πολιτικός λόγος της, το κράτος και οι μηχανισμοί του και, τέλος, τα πολιτικά κόμματα που ποζάρουν ως προστάτες ή καθοδηγητές του συνδικαλιστικού κινήματος θέτοντας τους εργαζόμενους ως παθητικούς θεατές στο περιθώριο. Ακόμη, η αναδιάρθρωση των συνδικάτων ώστε να περάσει η λήψη αποφάσεων στα χαμηλότερα επίπεδα οργάνωσης με μεθόδους άμεσης δημοκρατίας. Είναι δυνατή μια τέτοια πορεία σήμερα, παρά τις αντίξοες συνθήκες; Οι εμπειρίες των εναλλακτικών κινήματων δείχνουν ότι μια τέτοια πορεία είναι δυνατή και ο στόχος της αναδημιουργίας ενός εργασιακού κοινωνικού κινήματος εφικτός.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η βάση της σκέψης του Αντόνιο Γκράμσι παραμένει ακόμη και σήμερα επίκαιρη στην εποχή που χρειάζεται μια νέα προσπάθεια για την κατάκτηση της «ηγemonίας» από την πλευρά του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος. Κι αυτό γιατί, κατά την άποψή του, «η δράση νικά τα δάκρυα» για την κρίση και την αποσυνδικαλιστικοποίηση, δείχνοντας ότι τίποτε δεν είναι αναπόφευκτο και μοιραίο, όπως μέχρι σήμερα η ιδεολογική ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού αφήνει στους ανθρώπους να εννοηθεί.